

Analysis of Cognitive Warfare Methods and Countermeasures in Surah al-Aḥzāb

Ali Ghafoori Manesh¹ | Hasan Kharaghani² | Ali-Akbar Rostami³

1. PhD Student, Department of Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: alighafoorimanesh@gmail.com
2. Corresponding author, Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: kharaghani@razavi.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: rostami@razavi.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 25 June 2025

Revised: 10 September 2025

Accepted: 27 October 2025

Available Online: 29 October 2025

Keywords:

Surah al-Aḥzāb, Battle of al-Aḥzāb (the Confederates), Cognitive Warfare, Jihād al-Tabyīn (Explanatory Jihad).

Abstract

War, as an inseparable aspect of human social life, has evolved through various forms across different eras. In the contemporary world, we face cognitive warfare waged by the camp of falsehood. This form of warfare is more complex and perilous than its predecessors, as it directly assails the beliefs, attitudes, and cognitive faculties of individuals. Cognitive warfare involves targeting the public and elite perception of a society to alter its norms, values, beliefs, and behaviors through systematic perception management. The wars waged by polytheists and disbelievers against the Prophet Muhammad (pbuh) in early Islam present a prime context for such warfare, operating alongside conventional military conflict. Analyzing the key methods and strategies of enemy cognitive warfare within the framework of Surah al-Aḥzāb, this study demonstrates that the enemy's tactics include: spreading fear and despair, evading responsibility and promoting complacency within society, disseminating rumors, instilling doubt, creating intellectual anxiety to polarize and sow discord, and undermining the legitimacy of the religious system. The most crucial countermeasures involve strengthening the cognitive capacities of the Islamic community through: exposing the false nature of the enemy, adhering to divine guardianship (Wilāyah), fostering steadfastness and resilience, generating hope, maintaining vigilance, and promoting unity and solidarity within the Islamic society.

Cite this article: Ghafoori Manesh, A.; Kharaghani, H.; Rostami, A.A. (2025). Analysis of Cognitive Warfare Methods and Countermeasures in Surah al-Aḥzāb. *Quranic Doctrines*, 22(42), 39-76. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.7133.2579>

Extended Abstract

Introduction

War, as an enduring and inseparable phenomenon of human social existence, has undergone substantive and formal transformations throughout history, evolving from classical "hard" warfare to more complex and "softer" varieties. In the current era, one of the most significant and dangerous forms is "cognitive warfare," which targets not the body or territory, but the human mind, beliefs, attitudes, values, and perceptions. In this type of conflict, the enemy seeks to manipulate individual and societal cognition and manage perception to alter social behaviors and actions in line with its objectives, thereby achieving the internal collapse of the target society without necessitating direct military conquest.

The Holy Quran, as humanity's guide, not only outlines doctrinal and ethical principles but also provides concrete historical models of the confrontation between truth and falsehood, which can be analyzed through modern frameworks like cognitive warfare. One of the most prominent such models is the Battle of al-Aḥzāb (the Confederates/Trench), where the front of disbelief and hypocrisy, via a broad coalition, confronted the Islamic community not only on the military battlefield but also in the psychological and cognitive arena. This article seeks to uncover the methods of cognitive warfare employed by the enemies of Islam and the corresponding countermeasures, as depicted in Surah al-Aḥzāb.

Method

This research employs a descriptive-analytical method, relying primarily on the verses of Surah al-Aḥzāb and other related Quranic verses, to examine the enemy's cognitive warfare tactics and the strategies employed to counter them during the Battle of al-Aḥzāb.

Findings

The findings reveal that the Battle of al-Aḥzāb is a clear example of hybrid warfare, where conventional (hard) and cognitive warfare operated simultaneously and synergistically. The enemies of Islam—comprising the polytheists of Quraysh, allied tribes, covenant-breaking Jews, and the internal faction of hypocrites (Munāfiqūn)—leveraged a variety of cognitive tools to weaken resolve, implant doubt in beliefs, and dismantle the social cohesion of Muslims, based on a precise understanding of the Islamic community's psychological state.

A primary enemy method was fear-mongering and demoralization. The comprehensive siege of Medina, the enemy's superiority in numbers and equipment, and the rhetoric of absolute disparity created conditions for widespread terror. The Quran depicts this psychological pressure with precise expressions such as "zāghat al-absār" (eyes grew dim) and "balaghat al-qulūb al-ḥanājir" (hearts reached throats). In this atmosphere, the hypocrites ran an organized campaign to breed despair and erode religious trust by casting doubt on divine promises and attributing deception and vanity to God and His Messenger.

Another method was promoting social irresponsibility and complacency. The hypocrites

used excuses, exaggerated internal threats, and claimed their homes were insecure to avoid participating in jihad and to encourage others to shirk their duties. This behavior aimed not only to weaken defensive capabilities but also to erode the culture of responsibility and social solidarity.

Rumor-mongering and agitation (Arjāf) were other central tools in the enemy's cognitive arsenal. Agitators disrupted the community's psychological security by spreading false news and exaggerating dangers, thereby amplifying anxiety, fear, and mistrust. Rumors served as instruments for cognitive destabilization and creating confusion in individual and collective decision-making.

Furthermore, the enemy sought to create lines of doubt concerning core beliefs, the efficacy of the religious system, and the legitimacy of the Prophet's leadership, aiming to weaken the epistemological and emotional bond between the leader (Imam) and the community. Questioning divine promises, belittling the Prophet's glad tidings, and suggesting a bleak future for Islam were parts of this cognitive operation. Such doubt-creation paved the way for disobedience, passivity, and even alignment with the falsehood camp.

Additionally, generating intellectual anxiety to polarize and sow discord was a key strategy. Instilling conflicting speculations, creating mental dichotomies, deepening internal divisions, and polarizing society threatened the cohesion of the believers' front. The Quran describes this state as a severe trial (ibtīlā') and a mighty earthquake (zilzāl shadīd) that laid bare the ranks of truth and falsehood.

In response to these cognitive assaults, the Quran presents precise and effective strategies to fortify the Islamic community's cognitive resilience. The foremost among these is the Greater Jihad (al-Jihād al-Akbar) centered on Elucidation (al-Tabyīn). Jihād al-Tabyīn entails enlightenment, exposing distortions, answering doubts, and narrating realities correctly. It plays a fundamental role in preserving societal insight and discernment against the enemy's deceptive narrative-building.

Other vital countermeasures include: Exposing the true face of the falsehood front, revealing the nature of hypocrisy, betrayal, and worldly desires of the enemies. By unveiling the conduct of hypocrites, the faint-hearted, and covenant-breaking Jews, the Quran prevents the enemy's image from being whitewashed and its ideas from infiltrating the Islamic community. Elucidating the character of true believers, highlighting virtues such as faith, steadfastness, covenant-keeping, submission to divine command, and hope in God's victory, provides a practical model for the community.

Acceptance of guardianship (Wilāyah) and obedience to divine leadership is another cornerstone of countering cognitive warfare. During the Battle of al-Aḥzāb, obedience to the Prophet and trust in divine providence and promises were crucial for maintaining social cohesion and overcoming the cognitive crisis. This principle is key to neutralizing enemy efforts to undermine trust, desacralize, and portray the religious system as ineffective.

Conclusions

This study concludes that the Muslim victory at the Battle of al-Aḥzāb was not merely a result of military superiority but the outcome of astute management of the cognitive battlefield, reinforcement of collective faith, Jihād al-Tabyīn, fostering hope, and social stead-

fastness. The Battle of al-Aḥzāb stands as an enduring model of successfully confronting cognitive warfare, offering valuable insights and guidance for contemporary Islamic society in understanding modern threats and formulating effective countermeasures.

Authors' Contributions

This article is derived from the PhD dissertation of Ali Ghafoori Manesh, supervised by Hasan Kharaghani and advised by Ali-Akbar Rostami.

Data Availability Statement

No data are available.

Acknowledgments

The authors thank the article's reviewers for their constructive feedback.

Ethical Considerations

The authors have adhered to research ethics, avoiding data fabrication, distortion, plagiarism, and any form of misconduct.

Funding

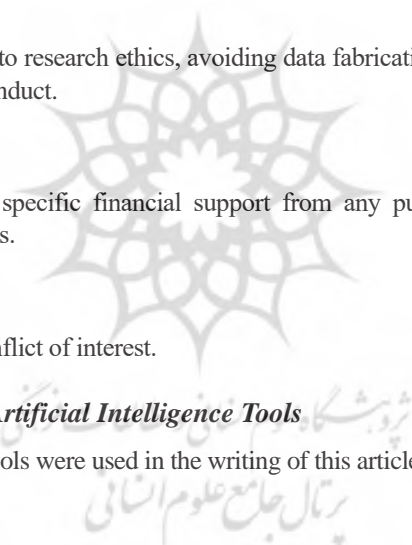
The authors received no specific financial support from any public, commercial, or non-profit funding agencies.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Statement on the Use of Artificial Intelligence Tools

No artificial intelligence tools were used in the writing of this article.

تحلیل روش‌های جنگ شناختی و راهکارهای مقابله با آن در بستر سوره احزاب

علی غفوری منش^۱ | حسن خرقانی^۲ | علی اکبر رستمی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: alighafoorimanesh@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: kharaghani@razavi.ac.ir
۳. استادیار، گروه علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: rostami@razavi.ac.ir

چکیده

جنگ به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر در زندگی اجتماعی بشر در قرون و اعصار مختلف از شکلی به شکل دیگر توسعه و تکامل یافته است. امروز در جهان معاصر با جنگ شناختی و ادراکی از سوی جبهه باطل روبه‌رویم. جنگ شناختی بسیار پیچیده‌تر و خطرناک‌تر از انواع پیشین خودش است، که در آن به باورها و نگرش افراد هجوم می‌شود. جنگ شناختی به معنای هدف قرار دادن قوه شناخت عموم مردم و نخبگان جامعه هدف با تغییر هنجارها، ارزش‌ها، باورها، نگرش‌ها و رفتارها از طریق مدیریت ادراک و برداشت است. جنگ‌های مشرکان و کفار با رسول خدا در صدر اسلام یکی از بسترهای جنگ شناختی در کنار جنگ سخت می‌باشد. نوشتار پیش رو با تحلیل مهم‌ترین روش‌ها و راهبردهای جنگ شناختی دشمن در بستر سوره احزاب نشان می‌دهد: هراس افکنی و نامیدسازی، مسئولیت‌گریزی و راحت‌طلبی در جامعه، شایعه‌پراکنی، ایجاد خط تردید، اضطراب در اندیشه به هدف قطعی‌سازی و اختلاف افکنی و ایجاد تشکیک در حقانیت نظام دینی، روش‌های دشمن در جنگ شناختی هستند. مهم‌ترین راهبردهای مقابله با جنگ شناختی دشمن، تقویت قوای شناختی امت اسلامی همچون تبیین چهره باطل، ولایت‌پذیری، استقامت و تاب‌آوری، امیدآفرینی، هوشیاری و اتحاد و هم‌بستگی جامعه اسلامی است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۴/۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۶/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۵

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۸/۷

استناد: غفوری منش، علی؛ خرقانی، حسن؛ رستمی، علی اکبر. (۱۴۰۴). تحلیل روش‌های جنگ شناختی و راهکارهای مقابله با آن در بستر سوره احزاب. *آموزه‌های قرآنی*، ۲۲(۴۲)، ۲۶-۳۹. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.7133.2579>

مقدمه

بیان مسئله: جنگ در تاریخ جامعه بشری سابقه‌ای دیرینه دارد و می‌توان آن را همزاد زندگی اجتماعی بشر و همراه همیشگی و جزء جدایی‌ناپذیر آن دانست. تفکرات فلسفی کسانی نظیر «هابز» که انسان‌ها را گرگ یکدیگر می‌دانست (کلوُسکو، ۱۴۰۲، ص ۱۰۴) و «نیچه» که پایمال شدن ضعفا به وسیله اقویا را قانون طبیعی زندگی اجتماعی بشر قلمداد می‌کرد، الهام‌بخش چنین اعتقادی است (نیچه، ۱۳۷۵، ص ۲۹۶).

جنگ به معنای جدال، قتال، کارزار، ستیزه و نبرد است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه جنگ). «آلن بیرو» معتقد است که واژه «war» (جنگ) ریشه آلمانی دارد و از کلمه «Werra» برآمده است به معنای آزمون نیرو با استفاده از اسلحه بین ملت‌ها (جنگ خارجی) یا گروه‌های رقیب در داخل یک کشور (جنگ داخلی) (بیرو، ۱۳۶۶، ص ۴۴۹). اما در ادبیات سیاسی، جنگ معنای گسترده‌تری دارد. سن تزو، از نظریه‌پردازان چینی قرن چهارم قبل از میلاد مسیح، جنگ را عبارت از تحمیل اراده خود به دشمن، وادار کردن او به پراکنده شدن و کسب دائم اطلاعات از دشمن قلمداد کرده است و در واقع، جنگ را برخورد دو اراده می‌داند (تزو، ۱۳۶۴، ص ۱۱).

واژه «شناخت»^۱ نیز هم‌ردیف معرفت، علم، آگاهی، فهم، ادراک و دانش است. شناخت در اصطلاح به نحوه پردازش اطلاعات و دست‌کاری شدن اطلاعات در جریان به یاد آوردن، تفکر و دانستن گفته می‌شود (پورافکاری، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۶۸). فلاول شناخت را در روان‌شناسی، فرایندهای روانی می‌داند که حاصل ذهن آدمی است و منجر به دانستن می‌گردد (فلاول، ۱۹۸۷، ص ۲۵). این فرایندها شامل یادآوری، ارتباط دادن، طبقه‌بندی کردن، نمادسازی، تجسم یا تصور، حل مسئله، تخیل و رؤیاپردازی می‌شود (محسنی، ۱۳۸۰، ص ۱۷). در نگاه روان‌شناسان، شناخت عالی‌ترین سطح پردازش اطلاعات است و پس از شناخت، احساس و ادراک قرار دارد (برونو، ۱۳۷۰، ص ۱۹۰). برخی معتقدند حوزه شناخت راجع به تفکر انسان است، جایی که انسان‌ها اطلاعات و دانش را برای فهم بیشتر جمع‌آوری می‌کنند یا از طریق آن به موقعیت‌ها معنا می‌بخشند که در نهایت، منجر به شکل‌گیری افکار و اعمال می‌شود (مقدم‌فر؛ آهویی، ۱۴۰۰، ص ۹۰).

از مجموع تعاریف و آنچه بیان شد نتیجه می‌گیریم که حوزه شناخت ساحتی متعلق به قوای

ادراکی و معرفتی انسان است که مجموع ادراکات، افکار و اندیشه‌ها، گرایش‌ها و تمایلات و احساسات انسان را شامل می‌شود. این حوزه در عین حال که ساحتی فکری، اندیشه‌ای، ذهنی و نرم‌افزاری دارد، در ارتباط با محیط پیرامونش نیز هست و نمی‌توان آن را فارغ از حوزه بیرونی و کنشی دانست (هاچینز و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۳ و ۴).

با توجه به تبیین واژگانی و اصطلاحی «جنگ» و «شناخت» باید گفت: «جنگ شناختی»^۲ عبارت است از هدف نهادنِ قوه‌ی شناختِ عموم جامعه‌ی هدف و تأثیرگذاری بر نگرش‌ها، باورها، عقاید، اهداف و ارزش‌های آنان از طریق مدیریت ادراک، به منظور ایجاد تغییر در مخاطبان (خوزین، ۱۴۰۰، ص ۳۳).

سیر تکاملی جنگ در طول تاریخ حیات بشر نشان می‌دهد که شیوه و ادوات جنگی در چند دهه گذشته به شکل چشمگیری تغییر کرده و پا را از حوزه تهدیدات فیزیکی به عرصه تهدیدات اجتماعی و روانی فراتر نهاده است. جنگ در زمان معاصر از تک بعدی بودن به شکل هیبریدی تطور یافته است. در این جنگ گسترده که بسیار پیچیده‌تر و خطرناک‌تر از انواع پیشین خودش است، باورها و نگرش افراد آماج هدف قرار می‌گیرد که از آن تعبیر به «جنگ شناختی و ادراکی» می‌شود.

جنگ‌های صدر اسلام و تقابل دشمنان و جبهه باطل در برابر جبهه اسلام نمایانگر شیوه‌های متعددی از دشمنی‌ها برای خاموش کردن خورشید نورانی اسلام بود. دشمنان علاوه بر استفاده از قدرت نظامی و جنگ سخت، از ابزارها و شیوه‌های جنگ نرم نیز بهره می‌بردند، که یکی از این شیوه‌ها نفوذ در عقاید و باورها و سست کردن اراده و اهداف متعالی مسلمانان بود. از سوی دیگر، تقویت قدرت شناختی مسلمانان به رهبری هوشمندانه پیامبر اسلام بهترین راه مقابله برای خنثی کردن توطئه جبهه کفر و نفاق بود که به پیروزی نهایی مسلمانان انجامید. دشمن در جنگ سخت از جنگ نظامی و بیرونی ملموس برای وادار کردن دیگران به تغییر موضع استفاده می‌کند که نتیجه‌اش تصرف مرزهای جغرافیایی است. اما در جنگ شناختی، مقصد دشمن تصرف فکر انسان است، به گونه‌ای که با دست‌کاری و نفوذ در ادراکات و اندیشه، حریف را مجبور به انجام اراده خود کند و در این صورت، حریف از درون نابود می‌شود و

نمی‌تواند در مقابل آن مقاومت کند (برنال، ۱۴۰۲، ص ۲۷). «جوزف نای»، ابداع‌کننده «جنگ نرم»^۳، معتقد است که جنگ نرم تصرف قلب‌ها و ذهن‌هاست (نای، ۱۳۸۷، ص ۲۴). در مقاله حاضر به بررسی یکی از مهم‌ترین جنگ‌های صدر اسلام یعنی جنگ احزاب خواهیم پرداخت و با تحلیل آیات، مهم‌ترین شیوه‌های جنگ شناختی دشمن و راهبردهای مقابله با آن را بازخوانی خواهیم کرد.

پیشینه بحث: درباره جنگ‌های پیامبر گرامی در صدر اسلام کتاب‌های مستقلی نوشته شده است، از جمله: جنگ‌های صدر اسلام، از جنگ بدر تا فتح مکه از دیدگاه قرآن و حدیث اثر سید مهدی امین (۱۳۹۰)؛ جنگ‌های صدر اسلام اثر مهدی سحاب (۱۳۸۹)؛

همچنین از مهم‌ترین مقالات درباره جنگ احزاب عبارت است از: «گونه‌شناسی نیروهای حاضر در جبهه مسلمانان در جنگ احزاب و تحلیل اقدامات آنان با بررسی آیات مرتبط در سوره احزاب» اثر هادی یعقوب‌زاده؛ «جریان‌شناسی سوره احزاب» اثر روح‌الله زاهری؛ «شرایط جنگ احزاب در ایران اسلامی امروز و عوامل پیروزی با تکیه بر بیانات رهبری» اثر سحر نعمتی، زهرا سپهری و زهرا ماهتابانی؛ «بررسی تطبیقی راهبرد حضرت رسول اعظم (ص) در جنگ احزاب، زمینه‌ساز صلح حدیبیه با دکترین ولی فقیه در جنگ ترکیبی علیه انقلاب اسلامی» اثر حامد رحیمی و نیره امانی؛ «ایران اسلامی در شرایط جنگ احزاب» اثر حبیب زمانی محجوب، ابوالقاسم بخشیان و رضا ادبی فیروزجائی.

با این همه، در موضوع جنگ شناختی در بستر قرآن کتاب مستقلی مشاهده نشد، هرچند می‌توان از کتاب نفوذ راهبردی در نظام دینی از منظر آموزه‌های قرآنی روایی اثر مهدی گرجی (۱۴۰۰) یاد کرد که کوشیده است اشاراتی به جنگ شناختی در آیات قرآن کند.

شایان ذکر است که هیچ‌کدام از کتب و مقالات ذکر شده با نگاه جنگ شناختی در جنگ احزاب نوشته نشده‌اند. لذا در این نوشتار سعی شده است برخی از ابعاد آن، تحلیل و بازخوانی شوند.

۱. طیف‌شناسی جبهه کفر و اسلام در میدان احزاب

جنگ احزاب یا خندق از مهم‌ترین وقایع آموزنده صدر اسلام است که در آن، جبهه باطل شامل

مشرکان و گروه‌های متحدشان علیه مسلمانان صف‌آرایی کردند. این جنگ در سال پنجم هجری با ائتلاف نیروهای عبری و عربی شکل گرفت و هدف دشمنان نابودی اسلام بود (ابن هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۱۴؛ واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۴۱)، اما رهبری هوشمندانه پیامبر (ص) و همراهی صادقانه مسلمانان باعث شکست دشمنان و پیروزی امت اسلام گردید. این واقعه شیوه صحیح مقابله و دفاع در برابر دشمنان را به تاریخ و جهان معاصر آموخت. واژه «احزاب» به گروه‌هایی اشاره دارد که با پیمانی محکم برای جنگ با پیامبر (ص) متحد شده بودند. آیات سوره احزاب و همچنین آیاتی از سوره نساء و نور به تحلیل این جنگ و راهبردهای شناختی دو جبهه می‌پردازند.

نگرش تاریخی نشان می‌دهد که کفار و مشرکان، اعراب بادیه‌نشین و یهودیان پیمان‌شکن سه ضلع این جبهه بودند. به این اضلاع سه‌گانه تلاش و تحرکات منافقان نفوذی در لشکر اسلام را باید افزود.

همچنین با تحلیل آیات سوره احزاب به حضور سه گروه با ویژگی‌های متفاوت در لشکر اسلام پی می‌بریم. در آیه ۱۲ سوره احزاب خداوند به دو گروه منافقان و بیماردلان اشاره می‌کند: «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ». به اعتقاد برخی مفسران، تعبیر «الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ» توصیفی از منافقان و بیانگر بیماری شک و نفاق آنان است (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۱۴۷)، چنان‌که منابع تاریخی نیز این دو را یکی گرفته‌اند (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۹۴؛ ابن هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۴۵-۲۴۶؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۷۰). اما برخی بر این باورند که بیماردلان غیر از منافقان‌اند و اینان در حقیقت، افرادی بودند که ایمان ضعیفی داشتند. اما منافقان اساساً در دل کافر بودند و اعتقادی به اسلام نداشتند و فقط آن را اظهار می‌کردند. آیت‌الله جوادی آملی معتقد است اگرچه منافقان خود مصداق روشنی از بیماردلان هستند، اما در این آیه، چون منافقان و بیماردلان در مقابل یکدیگر قرار گرفته‌اند و تقابلاً نشان تفصیل و تفصیل قاطع شرکت است، مراد از بیماردلان افراد سست‌ایمان‌اند (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۶۵، ص ۶۰۹).

وجود «واو» عطف میان «المنافقون» و «فی قلوبهم مرض» نیز بر یکی نبودن این دو دلالت دارد. همچنین این عطف می‌تواند بیانگر تأثیرپذیری بیماردلان از منافقان باشد. از سویی، این گروه به‌رغم آن‌که تابع منافقان بودند، مستقلاً توبیخ و مذمت شده‌اند، زیرا همراهی اینان با منافقان در پیشبرد برنامه‌های آنان بسیار مؤثر بود. بنابراین بیماردلان غیر از منافقان هستند. بیماردلان کسانی‌اند که بر باور حق و اندیشه درست ثبات ندارند و در آن دچار شک و تردید

می شوند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۴، ص ۳۹۲). این بیماری اگر درمان نشود، به مرور و به دلیل تأثیرپذیری از منافقان به نفاق و ارتداد منجر خواهد شد. گروه سومی که در جبهه مسلمانان حضور دارند مؤمنانند که در آیات ۲۲ تا ۲۵ احزاب، خداوند از ایشان و صفاتشان سخن می گوید.

اگرچه با تحلیل آیات جنگ احزاب سه گروه منافقان، بیماردلان و مؤمنان مشخص می شوند، اما برخی معتقدند که در جریان جنگ احزاب شش دسته حضور داشتند: مؤمنان، بهانه جویان، معوقین (بازدارندگان)، مُرجفون (شایعه سازان)، بیماردلان و منافقان (بختیاری؛ تقوی، ۱۳۹۲، ص ۴۹). اما بررسی آیات نشان می دهد که این دسته بندی صحیح نیست و در واقع، برخی از این اوصاف ویژگی های منافقان و بیماردلان و اقدامات آنان بوده است نه این که دسته ای مستقل و متفاوت باشند. آیت الله جوادی آملی گوناگونی مسلمانان در جنگ احزاب را به گروه های زیر تقسیم می کند: منافقان، بیماردلان، ترسویان، بهانه جویان، مانع تراشان و مؤمنان. ایشان در ضمن بیان آیات اشاره کننده به هر کدام از گروه ها معتقد هستند با توجه به تعدد درکات نفاق، گروه های چهارگانه بیماردلان، ترسویان، بهانه جویان و مانع تراشان از شمار خطرناک ترین منافقان خواهند بود (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۶۵، ص ۶۰۹).

۲. جنگ همه جانبه جبهه کفر و ائتلاف دشمنان اسلام

قرآن کریم با آیاتی کوتاه، توصیفی دقیق از وضعیت دشوار جنگ احزاب ارائه کرده است. فزونی نیروهای قریش و همراهانشان و تجهیزات متعدد آنان از یک سو، و تعداد کم مسلمانان و شرایط بد اقتصادی و کمبود آذوقه به دلیل محاصره اقتصادی دشمنان از سوی دیگر، شرایط را برای جبهه باطل امیدبخش و برای مسلمانان نگران کننده کرده بود.

خداوند در آیه ۹ سوره احزاب ابتدا از قدرت و هجوم جبهه دشمن، با این تعبیر یاد می کند: «إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ». سپس در آیه بعد به تبیین کیفیت قوای دشمن و حالات مسلمانان در برابر این سپاه اشاره می فرماید که آن ها از طرف بالا و پایین شهر بر شما وارد شدند: «إِذْ جَاءَكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ» (احزاب/۱۰). از نظر نظامی و جغرافیایی، دشمن از بالا و پایین مدینه (شرق و غرب آنجا) مسلمانان را چنان محاصره کرده بود که نه از طرف بالا توان جنگیدن داشتند و نه از سوی پایین راه خروج و فرار. مشرکان در جنگ احزاب لشکریانی مجهز و متشکل از شعوب و قبائل گوناگون بودند. قریش و هم پیمانان ایشان همچون احابیش و کنانه از پایین مدینه یعنی غرب

آمدند و یهودیان بنی قریظه و بنی نضیر و غطفان از بالای سر یعنی از طرف شرق (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۶، ص ۴۲۷).

از نظر روانی و تبلیغاتی، بر اثر محاصره و نابرابری عده و عده، چشمان مسلمانان خیره گشت و جانشان به لب رسید و به حالت احتضار درآمدند. این حالات اشاره به ترس و هراس عجیب مسلمانان دارد. قرآن کریم شرایط دشوار مسلمانان را در احزاب با دو ویژگی توصیف می‌کند: ﴿وَأَذَّ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ﴾؛ «چشم‌ها از شدت وحشت خیره شد و جان‌ها به لب رسیده بود» (احزاب/۱۰). این دو تعبیر به چیرگی کامل ترس بر آدمی اشاره دارد، به گونه‌ای که انسان در حال مرگ، چشم‌هایش خیره می‌شود و جان به لبش می‌رسد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۶، ص ۲۸۵). در این بین، تلاش منافقان را نباید فراموش کرد که سعی در هراس افکنی میان مسلمانان و تکذیب وعده‌های رسول خدا (ص) داشتند. حضور دشمنان متکثر و متنوع دشمن شرایط امتحانی سختی را برای مسلمانان ایجاد کرده بود و آنان را تکانه‌های سختی داد که در اثر آن برخی ریزش کردند و برخی نیز ماهیت نفاقشان را آشکار ساختند: ﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا﴾ (احزاب/۱۱)، کم‌این‌که در جنگ بدر نیز با عبارت ﴿وَيَأْتِيَكُم مِّنْ قَوْمِهِمْ﴾ (آل عمران/۱۲۵) به این حملات همه جانبه اشاره می‌کند.

۳. مهم‌ترین روش‌های جنگ شناختی دشمن در جنگ احزاب

پس از ترسیم و تبیین شرایط دشوار در جنگ احزاب و جبهه‌سازی دشمنان در جنگ ترکیبی که جنگ سخت نظامی و شناختی را کنار هم به کار بردند، به مهم‌ترین شیوه‌های جنگ شناختی دشمنان بر اساس تحلیل آیات جنگ احزاب در قرآن اشاره می‌کنیم.

۳-۱. هراس افکنی و ناامیدسازی

یکی از مهم‌ترین شیوه‌های جنگ شناختی دشمن، «هراس افکنی»^۴ در جامعه اسلامی به هدف «ناامیدسازی»^۵ است. جبهه باطل با نفوذ و دست‌کاری در قوای ادراکی و اندیشه مسلمانان ایشان را مرعوب خود می‌نماید که منجر به ترس و دلهره و آنگاه ناامیدی در مسیر می‌شود، به گونه‌ای که در رفتارهایش اهداف دشمن را دنبال می‌کند و از آرمان‌های صحیح خود دست بر می‌دارد. حضرت حقی

4. Fearmongering

5. Demoralization

این جنگ شناختی از سوی دشمن و اثر آن بر مسلمانان را چنین تعبیر می‌کند: «وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا» (احزاب/۱۰).

«زیغ» به معنای انحراف و اعوجاج از راه راست (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۸۷) و به نظر برخی مطلق میل و انحراف را گویند (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۸، ص ۱۵۱) و «زیغ بصر» به معنای کجی و انحراف در دید چشم است که بیشتر هنگام ترس و اضطراب رخ می‌دهد (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۲۹). این تعبیر قرآن اشاره دارد به حالت برخی مسلمانان در میدان احزاب که به دلیل ترس و دلهره از رویارویی با دشمنان در جنگ چشمانشان به تاریکی و کجی گرایید. تعبیر «بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ» به معنای بی‌تاب شدن دل یا دگرگون شدن قلب‌ها از روی ترس و اضطراب است (طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۲۰).

دشمنان پیش از جنگ احزاب، با نفوذ در قوای ادراک مسلمانان و هنگام نزدیک شدن به ورودی‌های مدینه چنان ترس و وحشتی در دل مسلمانان ایجاد کردند که منافقان و بیماردلان در آن روز درباره خدا گمان‌هایی کردند و گفتند: کفار به زودی غلبه پیدا می‌کنند و بر مدینه مسلط می‌شوند، برخی گفتند به زودی اسلام از بین می‌رود، برخی گفتند جاهلیت دوباره جان می‌گیرد، برخی گفتند خدا و رسول مسلمانان را فریب دادند، و مانند این پندارهای باطل (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۳۲).

منافقان نه تنها در احزاب بلکه پیش از آن نیز مسلمانان را از قدرت کفار و مشرکان در احد و حمرآه الاسد ترسانده بودند، اما مسلمانان با توکل و ایمان به وعده‌های الهی به میدان آمدند: «الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ» (آل عمران/۱۷۳).

منافقان در ادامه پروژه هراس افکنی و ناامیدسازی مؤمنان در احزاب، به ایشان چنین القا کردند که تمام وعده‌های خدا و رسول پوچ و بر اساس فریب است تا دل مؤمنان را در میدان جهاد با کفار خالی کنند و ایشان را به آینده ناامید سازند: «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا» (احزاب/۱۲).

کلمه «غُرور» به معنای این است که کسی آدمی را به شری وادار کند که به صورت خیر باشد، و این عمل او را غُرور یا فریب می‌خوانند (عسکری، ۱۴۰۰، ص ۲۵۳). وعده‌ای که منافقان آن را غرور و فریب خدا و رسول می‌دانستند، وعده فتح و غلبه اسلام بر همه ادیان است (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۶، ص ۴۲۸).

یکی از اقدامات منافقان این بود که ترس از جبهه دشمن را در بین مسلمانان ایجاد کردند. آنان پیروزی مسلمانان را برابر مشرکان محال می‌دانستند، از این رو می‌گفتند: «وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا» (احزاب/۱۳). برخی مفسران معتقدند که «لا مقام» به معنای «لا قیام» است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۱، ص ۱۵۷)، یعنی ای مردم یثرب، شما تاب ایستادگی در برابر احزاب را نخواهید داشت. منافقان با این بیان به دنبال ایجاد ترس و در نهایت پراکنده کردن سپاه اسلام بودند. آنان پیروزی جبهه متراکم و مجهز دشمن را در برابر سپاه کم‌تعداد مسلمانان قطعی می‌دانستند، در حالی که پیش از این مسلمانان در جنگ بدر و در شرایطی نابرابر توانسته بودند سپاه قریش را شکست دهند (نک: ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۰۶). در حقیقت، منافقان گزینه عدم مقاومت در برابر دشمن و به نوعی تسلیم در برابر او را پیشنهاد می‌کردند. این تسلیم در واقع بازگشت به باورهای جاهلی و کنار گذاشتن عقاید اسلامی بود (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۲۲۷).

۳-۲. مسئولیت‌گریزی و راحت‌طلبی در جامعه

در اندیشه تعالی بخش اسلام مسئولیت جزء جدایی‌ناپذیر آفرینش آدمی است و اوست که باید نسبت به تمام رفتارهای خود پاسخگو باشد و مسئولیت آن را بپذیرد. گرچه مسئولیت در حوزه رفتار فردی آدمی اهمیت بسزایی دارد، اما ظهور و بروز آن در عرصه‌های اجتماعی نمایان‌تر است. از مهم‌ترین شیوه‌های دشمنان در جنگ شناختی تغییر لایه‌های بنیادین فرهنگ فرد و جامعه دینی از طریق دعوت به «مسئولیت‌گریزی»^۶ در میان مردم و آحاد جامعه است. دشمنان با «نفوذ»^۷ در حوزه بینشی و کنشی جامعه با القای ناکارآمدی حکومت دینی از یک سو، و ذهنیت‌سازی منفعت‌گرایانه از سوی دیگر، سبب گسست روابط میان مردم با حاکمیت و مردم با مردم می‌شوند. در این مسئولیت‌گریزی هدفمند، توده مردم به سرنوشت هم‌نوعان خود بی‌تفاوت می‌گردند و از نظام و حاکمیت دینی نیز به دلیل انگاره ناکارآمدی، دفاع و پشتیبانی نمی‌کنند (گرچی، ۱۴۰۰، ص ۳۶۹).

امیرمؤمنان (ع) در پی دعوت کوفیان به جهاد، مسئولیت‌گریزی و راحت‌طلبی آنان را می‌نکوهد و پایان تلخ آنان را چنین می‌نماید: «فَتَوَاكَلْتُمْ وَتَخَذَلْتُمْ حَتَّىٰ شُنَّتْ عَلَيْكُمُ الْغَارَاتُ وَمَلِكْتُ عَلَيْكُمُ الْأَوْطَانُ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۷). حضرت از مسئولیت‌گریزی مردم با تعابیر

6. Shirking Responsibility

7. Infiltration

«تواکل» و «تخاذل» یاد می‌کند. «تواکل» هنگامی است که آدمی مسئولیت را از خود سلب کند و کارش را به دیگری واگذارد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۴۹۵) و «تخاذل» یعنی یاری نکردن دیگران و به حال خود وا گذاشتن آنان (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۲۰۲). دشمن با دست‌کاری در حوزه بینش‌ها و نگرش‌ها هوشمندانه و البته خبیثانه، عملاً روحیه «تواکل» و «تخاذل» را در جامعه دینی فرهنگ‌سازی می‌کند. نهادینه‌سازی این نگرش و رسوب آن به حوزه اجتماعی و جامعه دقیقاً مبتنی بر اندیشه اومانستی و منفعت‌گرایی است (گرجی، ۱۴۰۰، ص ۳۶۹).

از مهم‌ترین مظاهر مسئولیت‌پذیری اجتماعی، میدان جنگ است که هم روحیه مقاومت و ایستادگی را طلب می‌کند و هم مسئولیت‌پذیری و انسجام با دیگران در برابر دشمن مسلح و آماده را. قرآن کریم رفتارهای منافقان بهانه‌جو و راحت‌طلب را به نقد می‌کشد که ایشان در هنگامه‌های سخت آتش جنگ، از مسئولیت‌شانه خالی می‌کردند. این جماعت با بهانه‌های واهی و دروغین به دنبال گریز از میدان سخت احزاب بودند تا با راحت‌طلبی جان خود را نجات دهند. از این رو گروهی از آنان نزد رسول خدا (ص) آمدند و گفتند: ﴿وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِّنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ﴾ (احزاب/۱۳). آنان مدعی بودند که خانه‌های ما بی‌حفاظ است و ما برای نگرهبانی از آن باید به شهر مدینه بازگردیم. اما انگیزه ایشان چیزی جز فرار از میدان نبرد نبود، زیرا پیامبر اسلام تدابیر لازم را برای حفاظت از مدینه اندیشیده بود و فرمان داد تا مسلمانان زنان و کودکانشان را در قلعه‌ها مستقر کنند تا از خطرات احتمالی در امان باشند (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۵۱). همچنین رسول خدا (ص) دو گروه سیصد و دویست نفره را مأمور حراست از خانواده‌های مسلمانان کرده بود (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۵۰). بنابراین به‌رغم شرایط سخت و دشوار، اما تدبیر لازم برای جلوگیری از خطرات احتمالی خصوصاً حملات بنی‌قریظه اندیشیده شده بود. از این رو قرآن پاسخ ایشان را می‌دهد که این‌گونه نیست که آنان می‌پندارند، بلکه خانه‌هایشان حفاظ دارد، اما اینان هدفی جز گریز از میدان جهاد ندارند: ﴿إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا﴾.

۳-۳. شایعه‌پراکنی با هدف ایجاد ترس و ناامیدی

یکی از روش‌های دشمنان از دیرباز در جنگ شناختی «شایعه‌پراکنی»^۸ بوده است که بیشترین ضربه را به جامعه و مردم می‌زند. بیشترین هدف دشمنان در شایعه‌پراکنی ایجاد رعب و هراس اجتماعی و ناامیدی در بین مردم است. در آیه ۶۰ سوره احزاب، خداوند متعال به این روش شناختی دشمن از سوی

8. Rumor Mongering

منافقان اشاره می‌فرماید: «لَئِن لَّمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا». در این آیه از دسته‌ای از منافقان با عنوان «مُرجفون» یاد می‌شود. اینان منافقان و بیماردلانی بودند که با شایعه‌پراکنی و رواج سخنان بی‌اساس به دنبال رسیدن به اهداف خود در میان مسلمانان بودند (طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۶۱).

برخی محققان «شایعه» را چنین تعریف می‌کنند: «شایعه اصطلاحی است که به یک اندیشه واقعی معین و ارائه شده اطلاق می‌گردد تا شنونده بدان باور یابد. شایعه معمولاً از فردی به فرد دیگر از طریق کلمات شفاهی انتقال می‌یابد، بی‌آن‌که نیاز به دلیل و مدرکی داشته باشد (آپورت و پستمن، ۱۳۷۴، ص ۲۷).

در تعریف دیگری آمده است:

” شایعه ترویج خبری ساختگی است و واقعیت ندارد و بر پایه بزرگ‌نمایی، رعب‌آفرینی و یا تحریف استوار است. در بیان چنین خبری، جنبه کم‌رنگی از حقیقت و یا تفسیری خلاف واقع از خبری صحیح گنجانده شده است. هدف از پخش چنین خبری، تأثیر نهادن بر افکار عمومی، ملی، جهانی و یا نوعی دستیابی به اهداف سیاسی، نظامی و یا اقتصادی در قلمرو یک کشور یا جهان است (تهامی، ۱۹۷۶، ج ۱، ص ۱۰۶، ۱۰۲).

در ادبیات قرآنی، برخی واژه‌ها مفهوم شایعه یعنی اخباری که صحت و سقم آن به تأیید نرسیده است را افاده می‌کند. «خرص»، «تَقَوْلٌ» و «اختلاق» از این نمونه‌هایند (از جمله: زخرف/۲۰؛ ذاریات/۱۰؛ حاقه/۴۴؛ ص/۷). تعبیر دیگری از شایعه واژه «ارجاف» در سوره احزاب است. «ارجاف» از ریشه «رَجَفَه» به معنای لرزه است (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۱، ص ۳۱) و «مُرجِف» کسی است که با نشر اخبار دروغ که پایه‌ای ندارند و متزلزل‌اند، امنیت و آرامش جامعه را بر هم می‌زند و مردم را به جان یکدیگر می‌اندازد. منشأ این ارجاف نفاق یا بیماری دل یا ضعف ایمان است (فیومی، ۱۴۱۴، ص ۲۲۰).

مُرجفون به‌عنوان گروه فسادگر و کارشکن، در بسیاری از جنگ‌های صدر اسلام حضور داشتند و شایعه‌پراکنی یکی از روش‌های شناختی اینان بود که در فکر و اندیشه امت اسلامی تزلزل و اضطراب ایجاد می‌کردند. طبیعتاً نتیجه رسوخ چنین شایعات و سخنان بی‌اساسی، سستی، ترس و ناامیدی

از ادامه مسیر بود. قرآن کریم چنین ترسی را عملیات شناختی شیطان در قلوب مسلمانان می‌داند: ﴿إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونَ إِنَّا كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ (آل عمران/۱۷۵). در جنگ احد نیز منافقان شایعه کشته شدن پیامبر(ص) را با هدف از هم پاشیدن لشکر اسلام پراکنده (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۸۳).

۳-۴. ایجاد خط تردید در جامعه اسلامی

از روش‌های دشمنان در جنگ شناختی در قبال جبهه حق و جامعه اسلامی شکل دهی «خط تردید»^۹ در قوای شناختی مردم و نخبگان است. ذات عملیات تردید از سوی دشمن، نرم و شناختی است و مخاطب اصلی اش بینش و نگرش انسان‌هاست و در این میان، ساختار شناختی انسان به اسارت گرفته می‌شود. دشمن با نفوذ در ساختار شناختی آحاد مردم و حتی حاکمان و نخبگان، با ایجاد تردید در باورهای اعتقادی، مردم را به نظام دینی و کارآمدی آن و تشکیک در حقانیت رهبری و نافرمانی از آن وادار می‌کند. در واقع، خط تردید یکی از مهم‌ترین تهدیداتی است که در حرکت توده مردم شکل می‌گیرد و نظام اسلامی سرمایه اجتماعی خود را از دست می‌دهد و مردم از انجام تکالیف و مسئولیت‌های خود سر باز می‌زنند، و بدتر از آن زمانی است که نیروهای جامعه اسلامی به نیروهای جبهه دشمن و مخالف تبدیل می‌شوند.

در میدان دشوار احزاب، هنگامی که پیامبر(ص) مسلمانان را به آینده روشن متوجه فرمود و بشارت پیروزی جبهه اسلام را داد، یکی از منافقان به نام «مُعْتَب بن قشیر» به مسلمانان گفت: آیا از محمد تعجب نمی‌کنید که چگونه شما را به آرزو و امیدوار ساختن آنان به آینده جنگ است، تا چه رسد به فرماندهی چون پیامبر(ص) که سخنان او از مبدأ وحی سرچشمه می‌گیرد و گذشت زمان صدق گفتارشان را نیز ثابت می‌نماید. از این رو در برابر سم پاشی‌های این منافق آیه ۲۶ سوره آل عمران نازل شد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۷۲۶). وحی الهی به این مقدار اکتفا نکرد، بلکه علاوه بر تقویت روحیه مسلمانان، پرده از رویارویی با دشمن هراس دارید.

بی‌شک وظیفه رهبر جامعه و فرمانده در مقابل تلاش‌های دشمنان برای ایجاد خط تردید در باورها، تقویت روحیه سربازها و امیدوار ساختن آنان به آینده جنگ است، تا چه رسد به فرماندهی چون پیامبر(ص) که سخنان او از مبدأ وحی سرچشمه می‌گیرد و گذشت زمان صدق گفتارشان را نیز ثابت می‌نماید. از این رو در برابر سم پاشی‌های این منافق آیه ۲۶ سوره آل عمران نازل شد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۷۲۶). وحی الهی به این مقدار اکتفا نکرد، بلکه علاوه بر تقویت روحیه مسلمانان، پرده

9. Doubtcasting

از چهره کربه حزب نفاق بر داشت و عقیده درونی منافقان را آشکار ساخت: ﴿وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا﴾ (احزاب/۱۲).

امروزه نیز استراتژی محوری‌ای که دشمن برای تخریب استفاده می‌کند ایجاد خط تردید و تشکیک است و برای این کار از تمام داشته‌های خود بهره می‌گیرد. جبهه باطل با تردید آفرینی تلاش می‌کند تا شکاف‌ها و حفره‌هایی را برای فاصله انداختن بین جریان اداره و راهبری انقلاب و توده‌های مردم ایجاد نماید.

۳-۵. اضطراب در اندیشه با هدف قطبی‌سازی و اختلاف‌افکنی

از دیگر روش‌های دشمن در جنگ شناختی ایجاد اضطراب فکری و ادراکی است که منجر به «قطبی‌سازی»^{۱۰} و اختلاف‌افکنی در جامعه می‌شود. این هدف در قالب‌های گوناگون پی گرفته می‌شود، مثل ایجاد دوگانگی و اختلاف بین حاکمیت و مردم، و دوقطبی‌سازی مردم با مردم با ترندهایی چون ایجاد تفرقه و ترس در جامعه.

در آیات ۴۷ و ۴۸ سوره توبه بخشی از اهداف و شیوه‌های جریان نفاق در دوقطبی‌سازی توده مردم نشان داده شده است: ﴿لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَا وُضِعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَاعُونَ لَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ* وَلَقَدْ ابْتَغُوا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَ قَلَبُوا لَكَ الْأُمُورَ حَتَّى جَاءَ الْحَقُّ ظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَارِهُونَ﴾.

«خبال» در لغت به معنای فساد و شر، اضطراب در رأی و اختلال و تشویش است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۷۴). بنابراین تعبیر «ما زادوكم إلا خبالاً» ابتدا بر انگیزه نخست آن‌ها اشاره دارد، یعنی ایجاد اضطراب و اختلال و تشویش از طرق مختلف مانند دوقطبی‌سازی، بزرگ‌نمایی دشمن و القای رعب در قلوب جبهه حق در برابر جبهه مقابل. در ادامه، انگیزه نهایی آن‌ها افشا می‌شود که به دنبال فتنه و فساد و سستی در جبهه مؤمنان هستند: ﴿يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ﴾.

منافقان در میدان احزاب، گمانه‌زنی‌های متعدد و افکار و آرای گوناگونی (وَ تَتَّظِنُونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا) را در میان مسلمانان پدید آوردند تا زمینه تشویش و تفرقه، ناامیدی و ایجاد چندقطبی در جبهه مسلمانان گردد. عده‌ای گفتند به زودی کافران بر مسلمانان غلبه می‌یابند و بر مدینه مسلط می‌شوند و کار ما تمام است؛ عده‌ای گفتند دوباره جاهلیت جان می‌گیرد و مسلمانان از پیامبر اکرم فریب خوردند و پندارهای باطل دیگر (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۶، ص ۲۸۵). اما مؤمنان راستین با مدیریت این

10. Polarization

بحران ها و تبعیت از پیامبر (ص) به نصرت الهی دست یافتند. چنین صحنه ای سبب شد مسلمانان در میدان ابتلا و امتحان قرار گیرند و اضطراب و لرزه شدید بر ایشان افتاد: ﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زَلْزَالًا شَدِيدًا﴾. در این زمان بود که مسلمانان دو دسته گشتند: گروهی اهل شکایت و گله مند و دسته ای اهل امیدواری به لطف و نصرت الهی. این گونه امتحان و ابتلا همیشه در شرایط گوناگون در طول تاریخ برای جبهه حق بوده است و امروزه نیز عده ای باورمند به نصرت الهی اند و برخی از روی زبونی و ضعف، نظام سلطه را قدرتمند و بدون شکست می دانند.

۳-۶. ایجاد تشکیک در حقانیت نظام دینی

از مهم ترین روش های دشمن در جنگ شناختی تشکیک در حقانیت نظام دینی و رهبر جامعه اسلامی است که منجر به گسست میان امام و امت و «تضعیف و تخریب سرمایه اجتماعی نظام» و جداسازی مردم از نظام دینی می شود. این روش دشمن در قالب های مختلف اجرا می شود، مثل هدف قرار دادن دین داری مردم، خدشه دار کردن پیوند دین و سیاست، ناکارآمد نمایاندن حکومت دینی، ناامیدسازی، هدف قرار دادن مقبولیت نظام و آسیب به حمایت مردم از حاکمیت دینی.

قرآن با نسبت دادن این هدف به جریان باطل، به تلاش گسترده این طیف در عصر رسول خدا (ص) اشاره دارد و بیان می کند که دشمن نفوذی پیوسته مسلمانان را از پیامبر (ص) و نظام دینی دور می ساخت و با تشکیک در حقانیت آن، احساس مسئولیت مسلمانان را در قبال خطرات و آسیب هایی که متوجه جامعه اسلامی بود، به بی تفاوتی و سهل انگاری تبدیل می کرد. جبهه باطل با خط نفاق و نفوذ در بین امت اسلامی به تخریب و تضعیف سرمایه اجتماعی می پرداخت و هم فکران و هم کیشان خود را به ترک صحنه های سیاسی و اجتماعی و عدم حمایت از نظام دینی توصیه می کرد: ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (احزاب/۱۸). «مُعَوِّقِينَ» یا همان مُثَبِّطِينَ (توبه/۴۶) کسانی بودند که مردم را از رسول خدا (ص) باز می داشتند. برخی از مفسران «مُعَوِّقِينَ» را به طور خاص بر منافقان و یهود اطلاق کرده اند (فخر رازی، بی تا، ج ۲۵، ص ۱۶۲). مفسران دیگری «مُعَوِّقِينَ» را به مفهوم عام، هر گروهی در درون حاکمیت دینی می دانند که کوشش می کنند با تخریب، تردید و تشکیک در صفوف مؤمنان آنان را از حمایت و پشتیبانی نظام و رهبری دینی در عرصه های گوناگون برحذر دارند و آنان را نسبت به

نظام دینی سرخورده و مأیوس و دلسرد کنند (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۱، ص ۲۱۵). به هر صورت، اینان جریان ناامیدکننده و یأس‌آوری هستند که کوشش همه جانبه آنها مانع‌تراشی به اشکال مختلف از جمله دلسوزی فریب‌کارانه، ترفندهای عاطفی، زیبا جلوه دادن قعود و غیره برای عدم حضور مردم در صحنه دفاع از رهبری و حاکمیت دینی است و در نهایت، به پراکندن توده مردم از اطراف رهبری و حکومت اسلامی مبادرت می‌ورزند (خطیب، ۱۴۲۲، ج ۱۱، ص ۶۷۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۸، ص ۲۱).

۳-۷. تغییر ترجیحات و ذائقه‌سازی در نظام ارزشی و معرفتی

یکی از مهم‌ترین روش‌های جنگ شناختی دشمن که همیشه در تقابل میان حق و باطل نمایان است «تغییر ترجیحات فکری»^{۱۲} و ذائقه‌سازی باطل است. جبهه باطل با ابزارهای جنگ شناختی مانند تحریک، اغوا، تحریف، تزئین، تسویل و تطويع، می‌کوشد نظام ارزشی جامعه دینی را دچار تشکیک، اختلال و تغییر کند. در این مسیر، با زیباسازی زشتی‌ها و زشت جلوه دادن خوبی‌ها، ارزش‌های اصیل را بی‌ارزش و ارزش‌های کاذب را جایگزین می‌کند. این در حقیقت از راهبردهای نظام ابلیسی است که قرآن بارها به آن اشاره دارد (حجر/۳۹؛ انعام/۴۳). همچنین شیطان با ایجاد اُمّیه و آرزوهای دست‌نیافتنی و غیرواقعی، جامعه را دچار توهم‌زدگی، زیاده‌خواهی، منفعت‌طلبی و سپس گمراهی می‌کند: ﴿وَلَا ضَلَّٰلَنَّهُمْ وَلَا مُمْبِنَهُمْ وَلَا مَرْتَنَهُمْ﴾ (نساء/۱۱۹).

این روند تدریجی با تغییر باورها، نگرش‌ها، احساسات و گرایش‌ها، سبب سست شدن هنجارها و تزلزل در پایه‌های اعتقادی و اخلاقی جامعه می‌شود. در این فضا، افراد دچار سردرگمی ارزشی می‌شوند و مرز بین واقعیت و ارزش‌های جعلی کم‌رنگ می‌گردد. دشمن با تغییر تدریجی سبک زندگی، مفاهیمی مانند حیا، حجاب، ایثار، صداقت و وفاداری به خانواده را کم‌رنگ و به جای آن ریاکاری، مکر، فریب، تفاخر، خیانت و خودپرستی را نهادینه می‌کند. یکی از مهم‌ترین این تغییرها سوق دادن جامعه به سوی نگاه‌های مادی‌گرایانه است. به تعبیر دیگر، دشمن نظام ارزشی معرفتی را از جامعه می‌گیرد و به جای آن نظام ضد‌ارزش مادی‌گرایی و دنیاطلبی را زیبا جلوه می‌دهد. در میدان جنگ احزاب، منافقان با القاهای شیطانی به دنبال ذائقه‌سازی باطل و غیرواقعی و سوق دادن اندیشه‌ها و افکار به سوی نظام ضد‌ارزش مادی‌گرایانه و دنیاطلبانه به جای نظام ارزشی معرفت‌شناسانه بودند.

در جنگ احزاب، کافران و مستکبران برای کشورگشایی، برتری‌طلبی و رسیدن به قدرت و

12. Changing cognitive preferences

حکومت، یعنی بر اساس «قَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنْ اسْتَعْلَى» (طه/۶۴) می‌جنگند و بر پایه معرفت‌شناسی حسی و تجربی هدفی نداشتند، مگر قدرت‌طلبی و استکبارورزی. در مقابل، پیامبر(ص) و خواص از صحابه بودند با هدف دفاع از محرومان و دفع ستم و استکبار و برداشتن مانع از راه بشر بر پایه «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» (اعلی/۱۴) (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۶۶، ص ۴۸).

۴. مهم‌ترین راهبردهای مقابله با جنگ شناختی دشمن

از آنجاکه در جنگ شناختی و ادراکی دشمن قوای فکر و اندیشه و باورهای جامعه آسیب دیده است و به دلیل آمیختگی حق و باطل امکان تشخیص این دو از یکدیگر دشوار است، باید قوای شناختی جامعه اسلامی به «سلاح تبیین» تقویت گردد.

به بیان دیگر، در جنگ شناختی، ذهن انسان به میدان نبرد تبدیل می‌شود و نحوه تفکر و عملکرد جامعه تغییر می‌یابد و باورها و رفتارهای فردی و گروهی تحت تأثیر قرار می‌گیرند تا به نفع اهداف موقت یا راهبردی دشمن یا مهاجم، عمل و رفتار کنند. بنابراین در تقابل با این هجمه دشمن باید با تقویت بینش‌ها، باورها و انگیزه‌های افراد جامعه آنان را برای پیروزی در این میدان دشوار آماده کرد. ما نام این تقویت را «تقویت قوای شناختی»^{۱۳} می‌گذاریم. جبهه حق برای مقابله با جنگ شناختی دشمن باید از جهاد شناختی استفاده کند، چه در موضع دفاع و چه در موضع تهاجم. خداوند در مجموعه تقابل‌های حق و باطل در قرآن، به ویژه در تقابل بدخواهان با پیامبر اسلام، هم رهبری جامعه دینی و هم امت اسلامی را با شیوه‌های گوناگون مهیا برای این حمله‌های شناختی می‌کند. در جنگ احزاب نیز می‌توان به برخی از این شیوه‌های تقویت شناختی اشاره کرد که در ادامه ذکر می‌شوند.

۴-۱. جهاد کبیر با راهبرد تبیین

خداوند در آیه ۵۲ سوره فرقان به پیامبر(ص) ضمن دستور به عدم اطاعت از کافران، فرمان جهاد کبیر می‌دهد: «فَلَا تُطِيعُ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا». به اعتقاد برخی مفسران، این جهاد جهادی علمی، فکری، فرهنگی و تبلیغی است (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۵، ص ۲۲۹-۲۲۸) نه جهاد مسلحانه، و هدفش مقابله با شبهه‌افکنی، تحریف حقیقت و فریب‌های فکری و رسانه‌ای دشمن است. جنس این جهاد از مقوله قدرت نرم است.

در واقع، این شیوه شیوه پیامبران است که در گفتمان تبلیغی شان با روشنگری، مردم را به هدایت فرامی خواندند و سعی در رفع موانعی داشتند که مقابل آنان قرار داشت و سبب می شد ملت ها از پذیرش دعوت انبیا خودداری کنند، موانعی چون اتهام زنی، اندیشه نورزیدن و پیروی از صاحبان قدرت (نک: خرقانی؛ حسین نژاد، ۱۴۰۳، ص ۲۷۹-۳۰۵).

منظور از اصطلاح «جهاد تبیین»^{۱۴} که به طور خاص از زبان رهبر انقلاب بارها در سال های اخیر شنیده شده است، روشنگری، بیان حقایق اسلام و انقلاب، پاسخ به شبهات و مقابله با تحریف ها و دروغ ها و سیاه نمایی های دشمنان در فضای رسانه ای و فکری جامعه است. در جنگ شناختی تمرکز دشمن بر تغییر شناخت نخبگان و مردم از موضوعات مختلف است که با این تغییر شناخت و بینش، عملاً گرایش و کنش نخبگان و مردم نیز تغییر خواهد کرد. ابزار و سلاح راهبردی این جنگ «روایت» است. روایت یعنی معرفی، بیان، نشان دادن و به صحنه چشم کشاندن یک موضوع. البته این روایت از سوی جبهه باطل همراه با دروغ، فریب، اغواگری و کتمان حق است.

از این رو جهاد تبیین راهبرد دفاعی و تهاجمی دقیق علیه دشمن در جنگ شناختی است. اما در این بین، دشمن خود را معکوس نشان می دهد، ضعف های فرد مقابل را برجسته می سازد و نقاط قدرت او را کوچک و منفی جلوه می دهد. بنابراین ابزار تبیین و تقویت قوای شناختی جامعه بهترین ابزار و سلاح برای اقناع افکار عمومی و نخبگانی و جلوگیری از تصویرسازی ناصحیح و هدفمند دشمن است.

۱-۱-۴. تبیین خداوند از چهره واقعی جبهه حق و باطل

یکی از مهم ترین ارکان در جهاد تبیین در مقابله با جنگ شناختی ادراکی برملا کردن چهره حقیقی دشمن و اهداف اوست. دشمن در میدان جنگ شناختی با تزئین باطل به دنبال تطهیر پلیدی های رفتاری و نشان دادن چهره ناصحانه و دلسوزانه خود به جامعه است تا از این طریق بر افکار، باور و اراده مخاطب اثر بگذارد و به اهداف غایی اش دست یابد.

تزئین و تسویل دشمن ریشه در رفتار ابلیسی دارد و ابلیس به دنبال اغواگری و تزئین باطل و وارونه جلوه دادن حقیقت است: «قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (حجر/۳۹).

تزیین این است که با اضافه کردن برخی چیزها، شکل واقعی یک امر دگرگون شود. هنگامی که خواسته های باطل بر یک اندیشه یا عمل، آن را امری زیبا و مطلوب نشان دهد و مسیر صحیح هدایت‌گری را منحرف کند، تزیین رخ می‌دهد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمَلَىٰ لَهُمْ﴾ (محمد/۲۵).

در این شیوه دشمن با «عملیات فریب»^{۱۵} و خدعه به دنبال زیباسازی و تطهیر چهره و استتار دشمنی‌اش است، درحالی‌که او حقیقتاً دشمن است و باید با تبیین چهره واقعی او و اهداف درونی‌اش او را نشان داد. خداوند در جنگ احزاب از چهره و منش واقعی منافقان و یهود نقاب برمی‌دارد و از سوی دیگر، سیمای مؤمنان راستین را نیز تبیین می‌کند و به مسلمانان هشدار می‌دهد که مبادا توسط ایشان به سمت اغوا و اضلال راه پیدا کنند.

۲-۱-۴. تبیین چهره منافقان نفوذی

در آیات جنگ احزاب ماهیت اهل نفاق برملا می‌شود (جهاد تبیین) و جامعه از اهداف دشمن آگاه می‌گردد. یکی از ویژگی‌های منافقان مسئولیت‌گریزی و مخالفت با اوامر پیامبر گرامی اسلام بود. در جنگ احزاب، پیامبر (ص) حفر خندق را به گروه‌های ده‌نفری سپرده بود. اما منافقان همین‌که چشم مسلمانان را دور می‌دیدند دست از کار می‌کشیدند و بدون اذن پیامبر (ص) به خانه‌هایشان می‌رفتند. در آیه ۶۳ سوره نور آمده است: ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنكُم لُوَاذًا فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾.

جریان نفاق در میدان احزاب همچون میدان تبوک و احد با برشمردن تعداد نفرات و تجهیزات دشمن و با قدرتمند نشان دادن دشمن و ضعیف نشان دادن سپاه اسلام به دنبال ایجاد ناامیدی و یأس و دلهره و ترس در دل مسلمانان بود و تمام تلاش خود را می‌کرد تا مسلمانان را در مقابله با دشمن سست کند. اما خداوند منافقان را رسوا می‌سازد و تهدیدشان می‌کند که اگر از کارشان دست برندارند، پیامبر (ص) علیه آنان اقدام خواهد کرد و جز مدتی کوتاه در شهر نخواهند ماند (احزاب/۶۰-۶۱).

از ویژگی‌های منافقان سست‌ایمانی، عدم تاب‌آوری و استقامت و در نهایت هم‌سوئی با مشرکین بود. اما خداوند پرده از کفر باطنی ایشان برمی‌دارد: ﴿وَلَوْ دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ آقْطَارِهَا ثَمْرٌ سُلُوا الْفِتْنَةَ لَأَنتَوَّهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا﴾ (احزاب/۱۴). اگر لشکریان مشرکان وارد خانه‌های ایشان شوند

و آنگاه از ایشان بخواهند که از دین و اعتقاد خود برگردند، حتماً پیشنهاد ایشان را می‌پذیرند و جز اندک زمانی درنگ نمی‌کنند. در حقیقت، منافقان منفعت‌گرایند و بیشتر به دنبال آسایش دنیایی خود هستند. از این رو مقاومت و پایداری در دین ندارند و به کمتر زمانی از اعتقاد خود و حمایت مسلمانان و جبهه حق دست می‌کشند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۶، ص ۲۸۶).

در ادامه این آیه خداوند به عهدشکنی و دنیاطلبی منافقان اشاره می‌کند و این‌که در صورت پیمان‌شکنی بهره‌ای از زندگی دنیا نخواهند داشت و زمانی که به مرگ نزدیک شوند هیچ‌کس جز خداوند نمی‌تواند ولی و ناصر ایشان باشد (احزاب/۱۵-۱۷). منافقان به ظاهر خود را خیرخواه مسلمانان نشان می‌دادند، اما در واقع، علت عدم حضورشان در جهاد و جنگ ترس بود. آنان نسبت به دیگر مسلمانان هم کارشکنی می‌کردند: ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (احزاب/۱۸).

در این آیه از گروهی از منافقان با تعبیر «مُعَوِّقِينَ» یاد می‌شود که همان بازدارندگان و کارشکنان میدان نبرد احزاب بودند. اینان خود از میدان نبرد کناره گرفتند و دیگران را نیز به کناره‌گیری و سستی ترغیب کردند. انگیزه تمام این کارشکنی‌ها این است که ایشان بر همه چیز مسلمانان بخیل بودند. آنان نه تنها در بذل جان در میدان نبرد، بلکه در کمک‌های مالی برای تهیه وسائل جنگ و در کمک‌های بدنی برای حفر خندق و حتی در کمک‌های فکری نیز بخل می‌ورزیدند. از سوی دیگر، اینان به شدت ترسو و بزدل بودند. در آیه ۱۹ سوره احزاب می‌خوانیم که چون ترس و بحرانی پیش می‌آمد، آن‌چنان به پیامبر (ص) نگاه می‌کردند و چشم‌هایشان در حدقه می‌چرخید که گویی می‌خواهند قالب تهی کنند! اما وقتی حالت خوف و ترس فرونشست، زبان‌های تند و خشن خود را با انبوهی از خشم و عصبانیت بر مسلمانان می‌گشودند (و سهم خود را از غنایم مطالبه می‌کردند!)، درحالی‌که در آن نیز حریص و بخیل بودند. آن‌ها هرگز ایمان نیاوردند و از این رو خداوند اعمالشان را حبط و نابود کرد، و این کار بر خدا آسان است.

۳-۱-۴. تبیین چهره یهود خیانت‌کار

خداوند در آیات قرآن بارها از دشمنی یهود با جامعه اسلامی یاد می‌کند و از خیانت‌های ایشان پرده بر می‌دارد (مائده/۸۰-۸۲). از سوی دیگر، عهدشکنی و دشمنی یهودی‌ها از جمله مشکلات

تاریخ اسلام است، تا جایی که لجاجت و دشمنی همه طوایف یهود با پیامبر اسلام در جنگ احزاب نمود گسترده‌ای دارد.

هنگامی که پیامبر(ص) در مدینه مستقر شد، با سه طایفه یهود پیمان بست و در این پیمان شرط کرد که نه جنگی بر ضد مسلمانان به راه بیندازند و نه دشمنان پیامبر(ص) را یاری کنند. اما یهود پیمان شکن و از جمله بنی قریظه که ابتدا متعهد به عدم یاری دشمنان پیامبر(ص) شده بودند، پس از مدتی، برخلاف تعهدشان، به مشرکان در جنگ بدر کمک تسلیحاتی کردند و عهد شکستند و در پاسخ پیامبر(ص) گفتند: «نسینا و أخطأنا» و دوباره پیمان بستند، اما در جنگ احزاب عهد خود را شکستند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۳۰؛ حقی بروسوی، بی تا، ج ۳، ص ۳۶۲) و اینجا بود که خداوند به پیامبر(ص) فرمان داد تا مدارا با یهودیان بنی قریظه را کنار بگذارد و با آنان با شدت برخورد کند (انفال/۵۶-۵۸).

جنگ احزاب به تحریک یهودیان تبعیدی به خیبر رخ داد، و سران بنی نضیر دست به توطئه جدیدی زدند و با عزیمت به مکه، مشرکان قریش را به جنگ با پیامبر(ص) و جامعه اسلامی برانگیختند. حیی بن اخطب، از سران قبیله بنی قریظه، به همراه تعدادی دیگر از بزرگان یهود پیش‌گام برقراری ائتلاف و جنگ افروزی علیه مسلمانان شدند (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۲۱۴). یهودیان پس از آماده کردن قریش برای جنگ با مسلمانان رهسپار سرزمین غطفان شدند و قبایلی همچون بنی سلیم، بنی غطفان و دیگر قبایل و تیره‌هایی از این قبیله را به جنگ با مسلمانان بسیج کردند و به آنان قول دادند که اگر در این نبرد مشرکان قریش را همراهی کنند، محصول یک سال خیبر به آنان تعلق خواهد داشت. این تحرکات و هم بستگی یهودیان و مشرکان قریش به تشکیل سپاهی با ده هزار نفر منجر شد (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۴۲-۴۴۴) و ناگهان جمعیت انبوهی از قبایل مختلف عرب، سیل آسا از نقاط مختلف عربستان، مدینه را محاصره کردند (ابن هشام، بی تا، ج ۱، ص ۲۱۴-۲۱۵).

از سوی دیگر، حیی بن اخطب با مذاکره شبانه با یهود بنی قریظه که در مدینه ساکن بودند جبهه‌ای داخلی علیه سپاه اسلام تشکیل داد (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۱). یهود بنی قریظه علاوه بر نقش ستون پنجمی برای دشمن، اقدامات عملی نیز انجام می‌دادند. برای مثال، گروهی از آنان کوشیدند وارد یکی از قلعه‌هایی که زنان و کودکان مسلمان در آنجا پناه گرفته بودند

بشوند، که با کشته شدن سردسته مهاجمان به دست صفیه، عمه رسول خدا (ص)، و فرار بقیه مهاجمان، نقشه شان نافرجام ماند (حسنی، ۱۴۱۶، ص ۴۹۵).

در آیه ۲۶ و ۲۷ سوره احزاب به عاقبت شوم و فرجام ذلت بار یهودیان پیمان شکن و خیانت کار احزاب اشاره شده است: «وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِبِهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَتَأْسِرُونَ فَرِيقًا ﴿٢٦﴾ وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ وَأَرْضًا لَمْ تَطَّوُّهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا». بنابر این آیات، خداوند یاری کنندگان مشرکان علیه مسلمانان، یعنی بنی قریظه را از بالای قلعه هایشان پایین آورد و ترس را در دل هایشان افکند. عده ای که همان مردان جنگی دشمن باشند کشته شدند و جمعی که عبارت بودند از زنان و کودکان دشمن اسیر گشتند. بعد از کشته شدن و اسارت آنان، اراضی و خانه ها و اموالشان به ملک مسلمانان در آمد و خدا سرزمین خبیر را بدون جنگ نصیب مسلمانان کرد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۶، ص ۴۳۶).

۴-۱-۴. تبیین چهره مؤمنان راستین

یکی از مهم ترین ارکان جنگ احزاب جبهه قوی اهل ایمان بود. خداوند صفات و ویژگی های این مؤمنان راستین را تبیین می کند تا علت پیروزی مسلمانان را در این میدان دشوار بیان نماید و از سوی دیگر، الگویی برای آینده بشریت ترسیم کند. در حقیقت، در هیاهوی این روزهای جامعه بشری و تقابل میان جبهه حق و باطل با جنگ تمام عیار ترکیبی و شناختی، انصاف به این ویژگی ها می تواند اهل ایمان را پیروز گرداند.

در آیه ۲۲ سوره احزاب آمده است: «وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا». مؤمنان راستین پس از آن که لشکرکشی احزاب و پیروزی بر آنان را وعده و آزمون الهی دانستند، این وعده و آزمون الهی را نشان صدق گفتار خدا و پیامبرش خواندند، و حرکت و حمله فراگیر دشمنان نه تنها سبب ترس و فرار آنان نشد، بلکه بر ایمان و تسلیم ایشان در برابر خدا و پیامبر اکرم افزود. ایشان همه دشواری ها را به جان خریدند و دین خود را به اسلام ادا کردند (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۶۶، ص ۴۳). عده ای از ایشان به این عهد و پیمان الهی با شهادت خویش وفا کردند و عده ای در آرزوی بذل جان خویش اند و هیچ گونه تبدیل و تغییری در عهد خویش روا نداشتند: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا» (احزاب/۲۳). از دید علامه طباطبایی، این عهد آن بود که در مقابل دشمن و حمله یکپارچه او ایستادگی کنند و نگریزند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۶، ص ۲۹۰).

۲-۴. ولایت‌پذیری و لزوم تبعیت جامعه از رهبر

از آنجا که دشمن در جنگ شناختی با سه ضلع «اعتماد‌زدایی»^{۱۶}، «قداست‌زدایی»^{۱۷} و «ناکارآمدسازی»^{۱۸} نسبت به رهبر نظام دینی به دنبال از بین بردن اعتماد عمومی مردم به رهبری و عملکرد او، قداست‌زدایی از چهره او، و در نهایت ناکارآمد نشان دادن حرکت جامعه اسلامی است، به راحتی به حوزه شناخت و ادراکات جامعه نفوذ می‌کند تا رابطه عاطفی میان امام و امت را از میان ببرد. از این رو در طول تاریخ همیشه جبهه باطل به دنبال اتهام و افترا و برچسب‌های ناروا به رهبران جبهه حق بوده است تا با این قداست‌زدایی به بی‌اعتمادی عمومی دست پیدا کند (نک: مؤمنون/۲۴؛ اعراف/۱۰۹-۱۱۰، ۱۶۱؛ نساء/۷۸؛ صافات/۳۶؛ انبیاء/۵؛ اسراء/۴۷).

در میدان دشوار احزاب نیز عده‌ای از منافقان، پیامبر (ص) و فرمان و حیانی او را غرور و فریب معرفی کردند و وعده‌های ایشان را دروغین دانستند. لذا خداوند پیامبر اسلام را به عنوان الگوی حقیقی جامعه معرفی کرد و مردم را به مؤلفه مهم ولایت‌پذیری از رهبر دینی جامعه فراخواند. ولایت‌مداری، اطاعت بی چون و چیرا از ولی خداست؛ اطاعتی مخلصانه و از روی آگاهی و بر اساس حب به ولایت. این الگوپذیری و ولایت در جهات مختلف می‌باشد: پیروی از سبک زندگی، روش مواجهه با دشمن، منطق گفت‌وگو، صبر و استقامت، روشننگری و توکل او یعنی همراه شدن با خط هدایت در برابر امواج شبهه، تحقیر، تطمیع یا تهدید دشمن.

همچنین خداوند متعال در احزاب به عواقب ناگوار مخالفت با پیامبر اسلام و امر ولی جامعه هشدار می‌دهد: ﴿لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ (نور/۶۳).

۳-۴. استقامت و تاب‌آوری جامعه در مواجهه با دشمن و سختی‌ها

دشمنان در جنگ‌های ترکیبی همه‌جانبه در پی از بین بردن نظام دینی و جبهه حق‌اند و از آنجا که در جنگ شناختی ادراکی با همه توان به هدف نفوذ در بینش‌ها و باورها و سست کردن اراده‌ها به میدان می‌آیند، یکی از مهم‌ترین راهبردهای مقابله، افزایش «تاب‌آوری»^{۱۹} و پایداری نخبگان و جامعه دینی است. حتی دشمنان در جنگ شناختی به دنبال از میان بردن تفکر مقاومت برای تسلیم کردن جوامع‌اند.

16. Trust erosion

17. Desacralization

18. Disruption

19. Resilience

دشمنان می‌دانند تا زمانی که جبهه حق تنها راه پیروزی‌اش را در استقامت می‌داند، کاری از آنان ساخته نیست. لذا اندیشه مقاومت را بی‌فایده، غیرممکن و پرهزینه نشان می‌دهند و به آن تعرض می‌کنند. خداوند در قرآن کریم از راهبردهای مشترک انبیای الهی در برابر دشمنان، به استقامت انبیا اشاره می‌کند: ﴿وَكَايِنٌ مِّنْ نَّبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ﴾ (آل عمران/۱۴۶).

همچنین در تمام نبردهای صدر اسلام رمز موفقیت و کامیابی جامعه ایمانی استقامت و تاب‌آوری آن در قبال دشمن بوده است، چنان‌که خداوند دستور به استقامت می‌دهد: ﴿وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ (آل عمران/۱۳۹). اما در میدان احزاب نیز که ترس و دلهره عجیبی بر مسلمانان حاکم شده بود و دشمن از همه جهت حمله‌ور می‌شد، ایمان و پایداری مسلمانان و مؤمنان بود که ایشان را پیروز کرد: ﴿وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ... وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾ (احزاب/۲۲).

۴-۴. تقویت شناختی جامعه به امیدآفرینی و نصرت الهی

از آنجاکه دشمن در جنگ ترکیبی شناختی به دنبال ایجاد یأس و ناامیدی از آینده و سست کردن باورهاست، رهبر جامعه باید هوشمندانه امت اسلامی را امیدوار به آینده کند. خداوند بارها امت اسلامی را در میدان‌های دشوار به اندیشه «امیدآفرینی»^{۴۰} تقویت کرده است. لذا یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های پیامبر (ص) در مواجهه با جبهه باطل امیدبخشی به جامعه اسلامی بود، چه در میدان نبرد و چه در مسیر دشوار حرکت به سوی اهداف متعالی اسلام. ایشان در شرایط دشوار جنگ احزاب و به‌رغم تلاش دشمن برای ضربه به اسلام، با ایمان قوی، رهبری حکیمانه، و کلام امیدبخش خود یارانش را دلگرم می‌کرد. برای مثال، در حفر خندق، مسلمانان نتوانستند صخره عظیمی را بشکنند. از رسول گرامی کمک طلبیدند. او در پرتو نیروی الهی با سه ضربه صخره را خرد کرد و فرمود از اینجا کاخ‌های شاهان حیره و مدائن کسری و قصور رومیان برای من آشکار شد. فرشته وحی به من خبر داد که امتم بر آن‌ها پیروز می‌شوند و تمام قصرها و کاخ‌های آنان را تصرف می‌کنند. بشارت باد بر شما ای مسلمانان، و سپاس خدا را در برابر این نوید قطعی، که به دنبال این محاصره پیروزی است (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۶۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۶۹). سخنان و رفتار امیدبخش پیامبر (ص) چنان بود که مسلمانان لحظه‌به‌لحظه بر ایمان و تسلیمشان افزوده می‌شد (احزاب/۲۲).

از مهم ترین جلوه های امیدآفرینی، وعده نصرت و امداد الهی در میدان تقابل با حربه های دشمنان است. خداوند متعال در آغاز آیات جنگ احزاب ابتدا به تقویت شناختی و انگیزشی مسلمانان می پردازد و نعمت بزرگ پیروزی بر لشکر کفر و شرک با امدادهای الهی و غیبی را به ایشان یادآور می شد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا» (احزاب/۹).

امداد و نصرت الهی سنتی است از جانب پروردگار که بارها وعده داده است که بدانید در صورت استقامت و پایداری و یقین به وعده های الهی، جبهه حق بر جبهه باطل پیروز خواهد شد: «كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ» (مجادله/۲۷).

۴-۵. بهره گیری از سرمایه های انسانی و اجتماعی جامعه

یکی از راه های برون رفت در جنگ شناختی دشمن توجه به داشته های جبهه خودی و استفاده از توان و سرمایه های فکری و انسانی آن است. پیامبر (ص) به عنوان فرمانده و رهبر جامعه اسلامی، در جنگ ها، در تعیین استراتژی ها تجربه و تحلیل یارانش را می شنید، با آنان مشورت می کرد و از توان و تخصص یاران، مسئولیت دادن به جوانان و شنیدن ایده های ایشان بهره می برد. توصیه قرآن به پیامبر (ص) مشورت بود: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران/۱۵۹).

در احزاب نیز یکی از مهم ترین عوامل پیروزی مسلمانان، بهره گیری پیامبر (ص) از ظرفیت های فکری و به ویژه سرمایه انسانی و هم بستگی اجتماعی مسلمانان بود. برای مثال، سلمان فارسی پیشنهاد حفر خندق را داد. این ایده در سنت عربی سابقه نداشت، اما پیامبر (ص) آن را پذیرفت و خود نیز در حفر خندق شرکت کرد (ابن خلدون، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۴۴۱). این عملکرد نشان از پذیرش تخصص ها و خلاقیت ها و استفاده از نیروی فکری جامعه اسلامی دارد. همچنین استفاده از توان و شجاعت علی بن ابیطالب در جنگ احزاب برای شکست یلان عرب بیانگر اطمینان به توان داخلی و سرمایه انسانی اجتماعی برای رسیدن به پیروزی نهایی است، تا جایی که خداوند مؤمنان راستین را چنین می ستاید: «مَنْ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا» (احزاب/۲۳).

نتیجه گیری

مطالعه ساختارهای شناختی تقابل جبهه حق و باطل در جنگ احزاب، مبتنی بر تحلیل آیات قرآنی، نشان می دهد که تقابل دشمنان و بدخواهان با پیامبر گرامی اسلام و جامعه اسلامی صرفاً

محدود به تقابل سخت و نظامی نبود، بلکه لایه‌های عمیق‌تری از جنگ نرم و شناخت محور نیز در آن دخیل بوده است. دشمنان با ابزارهای پیچیده شناختی، روانی و تبلیغاتی، به دنبال تسلط بر ذهن، اراده و باورهای مسلمانان بودند. آنان با بهره‌گیری از تکنیک‌هایی چون ایجاد اضطراب جمعی و القای ترس و ضعف، القای ناکارآمدی، تضعیف انسجام اجتماعی و تخریب سرمایه‌های نمادین جامعه اسلامی، تلاش داشتند تا با کنترل ادراک و اختلال در فرایندهای شناختی، مقاومت روانی و معرفتی مسلمانان را از بین ببرند. از سوی دیگر، قرآن با ارائه چهارچوب معرفتی - تحلیلی، ضمن تبیین رفتارهای جریان نفاق، بیمار دلان و دیگر کنشگران جنگ احزاب، راهبردهایی چون جهاد تبیین، تقویت بینش و ایمان، صبر و استقامت، ولایت‌پذیری، اتحاد امت اسلامی، ارتقای قدرت تحلیل، هوشیارسازی جمعی و تقویت انسجام درونی امت را به عنوان پاسخ‌های شناختی - بازدارنده طرح می‌نماید. به عبارت دیگر، بازخوانی این نبرد از منظر جنگ شناختی نشان می‌دهد که پیامبر(ص) در مقام رهبری جامعه ایمانی، علاوه بر فرماندهی نظامی، رهبری ادراکی و معرفتی را نیز بر عهده داشت و با مدیریت هوشمندانه باورها و احساسات، جامعه را از فروپاشی درونی مصون ساخت. تحلیل حاضر نشان داد که مواجهه با جنگ‌های شناختی، مستلزم تبیین مستمر، بازتعریف روایت‌های بنیادین و فعال‌سازی ظرفیت‌های شناختی جامعه است؛ ظرفیتی که در تجربه جنگ احزاب، به عنوان الگویی قرآنی از مقاومت شناختی، به روشنی قابل ردیابی است.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از هر گونه جعل و سرقت علمی و هر گونه سوء رفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید آن‌هاست.

مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از رساله دکتری علی غفوری منش است که حسن خرقانی راهنمایی و علی اکبر رستمی مشاوره آن را به عهده داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که در نگارش این مقاله هیچ گونه تعارض منافع ندارند.

حامی مالی

این مقاله هیچ کمک مالی از نهادهای تأمین مالی در بخش های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

سپاسگزاری

نویسندگان از داوران ناشناس مقاله بابت نظرات تخصصی آنها سپاسگزاری می کنند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- قرآن کریم
نهج البلاغه
۱. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۰۸ق). **تاریخ ابن خلدون**. بیروت: دار الفکر.
  ۲. ابن سعد، محمد. (۱۴۱۰ق). **الطبقات الكبرى**. بیروت: دار الکتب العلمیه.
  ۳. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ق). **التحریر و التئویر**. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
  ۴. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**. بیروت: دار صادر.
  ۵. ابن هشام، عبدالملک معافری. (بی تا). **السیره النبویه**. بیروت: دار المعرفه.
  ۶. ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ق). **تهذیب اللغة**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
  ۷. نای، جوزف؛ (۱۳۸۷ش). **قدرت نرم**، ترجمه سید محسن روحانی و مهدی ذوالفقاری. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
  ۸. آلپورت، گوردون ویلارد؛ پستمن، لئو. (۱۳۷۴ش). **روان شناسی شایعه**، ترجمه ساعد دبستانی. تهران: سروش.
  ۹. آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). **روح المعانی**. بیروت: دار الکتب العلمیه.
  ۱۰. امین، سید مهدی. (۱۳۹۰ش). **جنگ‌های صدر اسلام از جنگ بدر تا فتح مکه از دیدگاه قرآن و حدیث**. قم: بیان جوان.
  ۱۱. بختیاری، شهلا؛ تقوی، هدیه. (۱۳۹۲ش). **سنخ‌شناسی و تبیین رفتاری مسلمانان در همراهی با پیامبر (ص) در غزوه خندق بر اساس سوره احزاب**. **تاریخ اسلام و ایران**. ۲۳ (۱۷)، ۶۷-۴۷. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.724>
  ۱۲. برنال، آلونسو. (۱۴۰۲ش). **جنگ شناختی حمله به واقعیت و اندیشه**، ترجمه محمد حسین قربانی زواره و سید علیرضا مصطفوی. قم: شناخت پژوه.
  ۱۳. برونو، فرانکو. (۱۳۷۰ش). **فرهنگ توصیفی اصطلاحات روان‌شناسی**، ترجمه مهشید یاسایی و فرزانه طاهری. تهران: طرح نو.
  ۱۴. بیرو، آلن. (۱۳۶۶ش). **فرهنگ علوم اجتماعی**، ترجمه باقر ساروخانی. تهران: کیهان.
  ۱۵. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ق). **أنوار التنزیل و أسرار التأویل**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
  ۱۶. پورافکاری، نصرت‌الله. (۱۳۸۰ش). **فرهنگ جامع روان‌شناسی و روان‌پزشکی**. تهران: فرهنگ.
  ۱۷. تزو، سون. (۱۳۶۴ش). **هنر جنگ**، ترجمه حسن حبیبی. تهران: قلم.
  ۱۸. تهامی، مختار. (۱۹۷۶م). **الرأی العام و الحرب النفسیه**. قاهره: دار المعارف.
  ۱۹. ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). **الکشف و البیان فی تفسیر القرآن** (تفسیر الثعلبی)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۲۰. جوادى آملی، عبدالله. (۱۴۰۱ش). **تفسیر تسنیم**. قم: اسراء.
۲۱. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ق). **الصحاح**. بیروت: دار العلم للملایین.
۲۲. حسنی، هاشم معروف. (۱۴۱۶ق). **سیرة المصطفی**. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۲۳. حقی برسوی، اسماعیل بن مصطفی. (بی تا). **تفسیر روح البیان**. بیروت: دار الفکر.
۲۴. حلبی، علی بن ابراهیم. (۱۴۲۷ق). **السیرة الحلبیة**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۲۵. خرقانی، حسن؛ حسین نژاد محمدآبادی، سجاد. (۱۴۰۳ش). **گفتمان تبلیغی انبیا در سوره هود. آموزه های قرآنی**، ۲۱(۴۰)، ۲۷۷-۳۰۸. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.6750.2498>
۲۶. خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۲ق). **التفسیر القرآنی للقرآن**. بیروت: دار الفکر العربی.
۲۷. خوزین، حسن. (۱۴۰۰ش). **مبانی جنگ شناختی (تهدیدات نوین علیه ج.ا.ایران)**. تهران: آرمان پژوهان.
۲۸. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷ش). **لغتنامه**. تهران: دانشگاه تهران - روزنه.
۲۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). **مفردات ألفاظ القرآن**، (تحقیق صفوان داودی). بیروت: دار القلم.
۳۰. زبیدی، محمد بن محمد مرتضی. (۱۴۱۴ق). **تاج العروس من جواهر القاموس**. بیروت: دار الفکر.
۳۱. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). **الکشاف**. بیروت: دار الکتب العربی.
۳۲. سحاب، مهدی. (۱۳۸۹ش). **جنگ های صدر اسلام**. تهران: توسعه فرهنگ قرآنی.
۳۳. سعیدپور، کاظم. (۱۳۸۷ش). **بررسی جنگ های صدر اسلام**. قم: فقه.
۳۴. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۵۲ش). **المیزان فی تفسیر القرآن**. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
۳۵. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**. تهران: ناصر خسرو.
۳۶. طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷ق). **تاریخ الأمم و الملوک (تاریخ الطبری)**. بیروت: دار التراث.
۳۷. طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵ش). **مجمع البحرین**. تهران: مرتضوی.
۳۸. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). **التیاب فی تفسیر القرآن**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۹. عاملی، جعفر مرتضی. (۱۳۸۵ش). **الصحيح من سیرة النبی الأعظم**. قم: دار الحدیث.
۴۰. عسکری، ابوهلال. (۱۴۰۰ق). **الفروق فی اللغة**. بیروت: دار الآفاق الجدیة.
۴۱. فخر رازی، محمد بن عمر. (بی تا). **التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۲. فلاول، جان. اچ. (۱۹۸۷م). **رشد شناختی**، (ترجمه فرهاد ماهر. تاریخ نشر: ۱۳۷۷ش). تهران: رشد.
۴۳. فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). **المصباح المنیر**. قم: دار الهجرة.
۴۴. قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴ش). **الجامع لأحكام القرآن**. تهران: ناصر خسرو.
۴۵. کلو سکو، جورج. (۱۴۰۲ش). **تاریخ فلسفه سیاسی**، (ترجمه خشایار دیهیمی). تهران: نی.
۴۶. گرجی، مهدی. (۱۴۰۰ش). **نفوذ راهبردی در نظام دینی**. تهران: سروش.
۴۷. محسنی، نیکچهره. (۱۳۸۰ش). **نظریه ها در روان شناسی رشد**. تهران: پردیس.

۴۸. مقدم فر، حمیدرضا؛ محسنی آهوئی، ابراهیم. (۱۴۰۰ش). **جنگ شناختی علم پیروزی در نبرد ذهن‌ها**. تهران: انتشارات خبرگزاری تسنیم.
۴۹. واقدی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹ق). **المغازی**، (تحقیق مارسدن جونس). بیروت: مؤسسة الأعلمی.
۵۰. نیچه، فردریش. (۱۳۷۵ش). **فراسوی نیک و بد**، (ترجمه داریوش آشوری). تهران: خوارزمی.
۵۱. هاچینز، ادوین؛ هی لاگین، فرانسیس؛ هیث، مارگارت و دیگران. (۱۳۸۸ش). **شناخت توزیع شده**، (ترجمه حسین رضائی و مصطفی مهر). تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

The Holy Qur'an. [In Arabic]

Nahj al-Balāghah. [In Arabic]

1. Al-'Askarī, Abū Hilāl al-Ḥasan ibn 'Abd Allāh. (1979). *Al-Furūq fi al-lughah* [The Differences in Language]. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah. [In Arabic]
2. Al-Azharī, Muḥammad ibn Aḥmad. (2000). *Tahdhīb al-lughah* [The Refinement of Language]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
3. Al-Jawharī, Ismā'īl ibn Ḥammād. (1997). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-lughah wa ṣiḥāḥ al-'Arabiyyah* [The Correct: The Crown of Language and the Correct Arabic]. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn. [In Arabic]
4. Allport, Gordon W., & Postman, Leo J. (1995). *Ravān-shenāsī-ye shāye'eh* [The Psychology of Rumor] (S. Dabbestānī, Trans.). Tehran: Surūsh. [in Persian]
5. Al-Qurtubī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1985). *Al-Jāmi' li-aḥkām al-Qur'an* [The Compendium of the Rulings of the Quran]. Tehran: Nāṣer Khosrow. [In Arabic]
6. Al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1967). *Tārīkh al-umam wa al-mulūk* [History of the Nations and Kings]. Beirut: Dār al-Turāth. [In Arabic]
7. Al-Tha'labī, Aḥmad ibn Muḥammad. (2002). *Al-Kashf wa al-bayān 'an tafsīr al-Qur'an* [The Unveiling and Elucidation of the Interpretation of the Quran]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
8. Ālūsī, Maḥmūd ibn 'Abd Allāh. (1994). *Rūḥ al-ma'ānī fi tafsīr al-Qur'an al-'aẓīm* [The Spirit of Meanings in the Interpretation of the Great Quran]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
9. Al-Zabīdī, Muḥammad Murtaḍā al-Ḥusaynī. (1994). *Tāj al-arūs min jawāhir al-qāmūs* [The Bride's Crown from the Jewels of the Dictionary]. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
10. 'Āmilī, Ja'far Murtaḍā. (2006). *Al-Ṣaḥīḥ min sirat al-nabī al-a'ẓam* [The Authentic from the Biography of the Greatest Prophet]. Qom: Dār al-Ḥadīth. [In Arabic]
11. Amīn, Sayyid Mahdī. (2011). *Jang-hā-ye ṣadr-e Eslām: az jang-e Badr tā fath-e Makkah az didgāh-e Qur'an va ḥadīth* [Early Islamic Wars: From the Battle of Badr to the Conquest of Mecca from the Perspective of the Quran and Hadith]. Qom: Bayān-e Javān. [in Persian]
12. Bakhtiyārī, Shahla, & Taqavī, Hadiyyeh. (2013). *Sankh-shenāsī va tabīn-e raftārī-ye*

- mosalmānān dar hamrāhī bā payāmbār (ṣ) dar ghazveh-ye Khandaq bar asās-e sūreh-ye Ahzāb* [Typology and Behavioral Explanation of Muslims' Support for the Prophet (PBUH) in the Battle of the Trench Based on Surah al-Ahzāb]. *Tārīkh-e Eslām va Īrān* [Islamic and Iranian History], *23*(17), 47–67. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.724> [in Persian]
13. Bannister, Andrew G. (2014). *An Oral-Formulaic Study of the Qur'an*. Lanham: Lexington Books.
14. Bayḡdāwī, 'Abd Allāh ibn 'Umar. (1997). *Anwār al-tanzīl wa asrār al-tāwīl* [The Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
15. Bernal, Alonso. (2023). *Jang-e shenākhtī: ḥamleh be vāqe'īyyat va andīsheh* [Cognitive Warfare: An Attack on Reality and Thought] (M. H. Qorbānī Zavāreh & S. A. Moṣṭafavī, Trans.). Qom: Shenākht-Pazhūh. [in Persian]
16. Bīrū, Ālan. (1987). *Farhang-e 'ulūm-e ejtemā'ī* [Dictionary of Social Sciences] (B. Sārūkhānī, Trans.). Tehran: Kayhān. [in Persian]
17. Bruno, Franco J. (1991). *Farhang-e toṣfī-ye eṣṭilāḥāt-e ravān-shenāsī* [Descriptive Dictionary of Psychological Terms] (M. Yasā'ī & F. Ṭāherī, Trans.). Tehran: Tarḥ-e Now. [in Persian]
18. Dehkhodā, 'Alī Akbar. (1998). *Lughatnāmāh* [Dictionary]. Tehran: Dānīshgāh-e Tehrān / Rūzanāh. [in Persian]
19. Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1994). *Al-Miṣbāḥ al-munīr fī gharīb al-sharḥ al-kabīr li-Rāfi'ī* [The Illuminating Lamp on the Unfamiliar Terms in al-Rāfi'ī's Great Commentary]. Qom: Dār al-Hijrah. [In Arabic]
20. Flavell, John H. (1988). *Roshd-e shenākhtī* [Cognitive Development] (F. Māher, Trans.). Tehran: Nashr-e Roshd. [in Persian]
21. Gorgī, Mahdī. (2021). *Nofūdh-e rāhburdī dar nizām-e dīnī* [Strategic Infiltration in the Religious System]. Tehran: Surūsh. [in Persian]
22. Ḥalabī, 'Alī ibn Ibrāhīm. (2006). *Al-Sīrah al-Ḥalabīyyah* (Insān al-'uyūn fī sīrat al-Amīn al-Māmūn) [The Halabi Biography: The Man of the Eyes in the Biography of the Trustworthy, the Entrusted]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
23. Ḥaqqī Burūsawī, Ismā'īl ibn Muṣṭafā. (n.d.). *Tafsīr rūḥ al-bayān* [The Exegesis: The Spirit of Elucidation]. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]

24. Ḥasanī, Hāshim Ma'rūf. (1995). *Sīrat al-Muṣṭafā* [The Biography of the Chosen One]. Beirut: Dār al-Ta'āruf lil-Maṭbū'āt. [In Arabic]
25. Hutchins, Edwin; Hylagin, Francis; Heath, Margaret, et al. (2009). *Shenākht-e towzī-shodeh* [Distributed Cognition] (Ḥ. Ramazānī & M. Mehr, Trans.). Tehran: Mu'assaseh-ye Āmūzeshī va Taḥqīqātī-ye Ṣanāye'-e Dafe'ī. [in Persian]
26. Ibn 'Ashūr, Muḥammad al-Ṭāhir. (2000). *Al-Taḥrīr wa al-tanwīr* [The Liberation and Enlightenment]. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī. [In Arabic]
27. Ibn Hishām, 'Abd al-Malik. (n.d.). *Al-Sīrah al-Nabawīyah* [The Prophetic Biography]. Beirut: Dār al-Ma'rīfah. [In Arabic]
28. Ibn Khaldūn, 'Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad. (1988). *Dīwān al-mubtadā wa al-khabar fī tārīkh al-'Arab wa al-Barbar wa man 'āṣarahum min dhawī al-shān al-akbar* [The Book of Lessons and Record of the Beginnings and Events in the History of the Arabs and Berbers]. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
29. Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1994). *Lisān al-'Arab* [The Tongue of the Arabs]. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
30. Ibn Sa'ūd, Muḥammad. (1990). *Al-Ṭabaqāt al-kubrā* [The Great Generations]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
31. Javadī Āmulī, 'Abd Allāh. (2022). *Tafsīr-e Tasnīm* [The Exegesis Tasnīm]. Qom: Isrā'. [in Persian]
32. Kharqānī, Ḥasan, & Ḥusayn-Nezhād Moḥammadābādī, Sajjād. (2024). *Goftegān-e tablighī-ye anbiyā dar sūreh-ye Hūd* [The Prophetic Discursive Method in Surah Hūd]. Āmūzehhā-ye Qur'ānī [Quranic Teachings], *21*(40), 277–308. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.6750.2498> [in Persian]
33. Khaṭīb, 'Abd al-Karīm. (2001). *Al-Tafsīr al-Qur'ānī lil-Qur'ān* [The Quranic Exegesis for the Quran]. Beirut: Dār al-Fikr al-'Arabī. [In Arabic]
34. Khūzīn, Ḥasan. (2021). *Mabānī-ye jang-e shenākhtī* (tahdīdāt-e novīn 'aliyeh-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān) [Foundations of Cognitive Warfare (New Threats against the Islamic Republic of Iran)]. Tehran: Ārmān-Pazhūhān. [in Persian]
35. Klosko, George. (2023). *Tārīkh-e falsafeh-ye siyāsī* [History of Political Philosophy] (K. Dihīmī, Trans.). Tehran: Ney. [in Persian]
36. Moḥsenī, Nikchehreh. (2001). *Naẓariyehhā dar ravān-shenāsī-ye roshd* [Theories in

- Developmental Psychology]. Tehran: Pardīs. [in Persian]
37. Moqaddamfar, Ḥamid-Rezā, & Moḥsenī Āhūyī, Ebrāhīm. (2021). *Jang-e shenākhtī: 'elm-e pīrūzī dar nabard-e zehnhā* [Cognitive Warfare: The Science of Victory in the Battle of Minds]. Tehran: Nashrīyāt-e Khabarguzārī-ye Tasnīm. [in Persian]
38. Nietzsche, Friedrich. (1996). *Farā-ye nīk va bad* [Beyond Good and Evil] (D. Āshūrī, Trans.). Tehran: Khwārazmī. [in Persian]
39. Nye, Joseph S. (2008). *Qodrat-e narm* [Soft Power] (S. M. Rūḥānī & M. Zolfaghārī, Trans.). Tehran: Dānishgāh-e Emām Šādiq ('a). [in Persian]
40. Pourafkāri, Nošrat Allāh. (2001). *Farhang-e jāme'-e ravān-shenāsī va ravān-pezeshtī* [Comprehensive Dictionary of Psychology and Psychiatry]. Tehran: Farhang. [in Persian]
41. Rāghib al-Iṣfahānī, al-Ḥusayn ibn Muḥammad. (1992). *Mufradāt alfāz al-Qur'ān* [Vocabulary of Quranic Words]. Beirut: Dār al-Qalam. [In Arabic]
42. Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn 'Umar. (n.d.). *Al-Tafsīr al-kabīr* (Mafātīḥ al-ghayb) [The Great Exegesis (Keys of the Unseen)]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
43. Sahāb, Maḥdī. (2010). *Jang-hā-ye ṣadr-e Eslām* [Early Islamic Wars]. Tehran: Tose'eh-ye Farhang-e Qur'ānī. [in Persian]
44. Sa'īdpour, Kāzem. (2008). *Bar'rasī-ye jang-hā-ye ṣadr-e Eslām* [A Study of Early Islamic Wars]. Qom: Fiqh. [in Persian]
45. Sun Tzu. (1985). *Honar-e jang* [The Art of War] (Ḥ. Ḥabībī, Trans.). Tehran: Qalam. [in Persian]
46. Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan. (1993). *Majma' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān* [Compendium of Elucidation in the Interpretation of the Quran]. Tehran: Nāšer Khosrow. [In Arabic]
47. Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1973). *Al-Mizān fī tafsīr al-Qur'ān* [The Balance in the Interpretation of the Quran]. Beirut: Al-Mu'assasah al-'Alamī lil-Maṭbū'āt. [In Arabic]
48. Ṭarīḥī, Fakhr al-Dīn ibn Muḥammad. (1996). *Majma' al-baḥrayn* [Confluence of the Two Seas]. Tehran: Murtaẓavī. [In Arabic]
49. Ṭuhāmī, Mukhtār. (1976). *Al-Rāy al-'ām wa al-ḥarb al-nafsīyah* [Public Opinion and Psychological Warfare]. Cairo: Dār al-Ma'ārif. [In Arabic]
50. Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī tafsīr al-Qur'ān* [The Clarification in the

Interpretation of the Quran]. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]

51.Wāqidī, Muḥammad ibn 'Umar. (1989). *Kitāb al-maghāzī* [The Book of Military Expeditions] (M. Jones, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-A'lamī. [In Arabic]

52.Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1987). *Al-Kashshāf 'an ḥaqā'iq ghawāmiḍ al-tanzīl* [The Unveiler of the Realities of the Subtleties of Revelation]. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]

